

ріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 52–53.

6. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1867. – № 44. – С. 215–216; № 45. – С. 217–218; № 46. – С. 224–226; № 47. – С. 230–232; № 48. – С. 235–237; 1868. – № 1. – С. 1–2; № 4. – С. 21–22; № 6. – С. 29–30; № 7. – С. 31–32, № 9. – С. 37. (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.

7. Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета // Черниговские губернские ведомости. – 1868. – № 3. – Прибавление. – С. 15.

8. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1–2. – С. 1–34.

9. *Ефименко П.* Архив Малороссийской Коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 194; Нариси історії архівної справи в Україні / За загальною редакцією І.Б. Матяш, К.І. Климової. – К., 2002. – С. 234–235.

10. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. – С. V–VI.

11. *Багалея Д.* Заметки об Архиве Малороссийской коллегии, находящемся при историко-филологическом обществе Харьковского университета // Университетские известия. – 1882. – № 9. – С. 132–133; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. I. – Кн. 1. – С. 505–506.

12. *Ефименко П.* Архив Малороссийской Коллегии при Харьковском университете... – С. 198; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии... – Т. I. – Кн. 1. – С. 506.

13. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. I. – С. V.

14. *Курас Г.О.* Лазаревський та Чернігівська архівна комісія // О. Лазаревський (1834–1902). Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 56–57.

15. *Лазаревский А.* Черниговские архивы // Киевская старина. – 1902. – № 2. – Отд 2. – С. 90–92.

16. *Коваленко О.Б.* Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 121–125.

17. Отчет о деятельности Черниговской губернской учёной архивной комиссии (далі – ЧАК) за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 4-5, 12.

18. Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – Чернигов, 1915. – С. 21; Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 209.

19. Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – С. 21.

20. Труды ЧАК. – Вып. 11. – С. 211–212; Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – С. 22.

21. *Сиводід Т., Сурабко Л.* Державний архів Чернігівської області // Чернігівщина краєзнавча: Календар Чернігівського земляцтва на 2005 р. – К., 2004. – С. 232, 234, 236.

22. *Коваленко О.Б.* Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 200–201.

23. *Федоренко П.* Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1928. – Кн. 7. – С. 24–25.

24. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 1, 5-46; Спр. 167. – Арк. 2–7.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Справа фонду 204. – Арк. 8, 21.

26. Там само. – Ф. 204, 206.

Олена Гринь

Описи намісництв Лівобережної України 1779–1781 рр. у науковому доробку О. Лазаревського

З іменем О. Лазаревського цілком слушно пов'язують новий етап у розвитку історичних студій на Чернігово-Сіверщині в другій половині XIX – на початку XX ст.¹ Вченому належить неабиякий

внесок у дослідження історії регіону, публікацію архівних джерел доби Гетьманщини. Його наукові розвідки, оприлюднені на сторінках місцевих видань – «Черниговских губернских ведомостей», «Записок Черниговского губернского статистического комитета», «Черниговского листка», сприяли зростанню інтересу до місцевої історії, розширенню джерельної бази регіональної історіографії². Саме О. Лазаревський у 1861–1862 рр. у Чернігові врятував від загибелі архіви Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії й повсякчас клопотався про відкриття спеціалізованих архівних установ, які б займалися виявленням, збереженням, археографічним опрацюванням та публікацією історичних джерел³. Завдяки зусиллям О. Лазаревського у 1865–1866 рр. на повну потужність запрацював Чернігівський губернський статистичний комітет⁴. Дослідник ініціював видання «Записок», розробив програму вивчення Чернігівської губернії, виклопотав для комітету нове приміщення та домігся передачі до нього з Чернігівської казенної палати матеріалів Генерального (Рум'янцевського) опису Лівобережної України 1765–1769 рр.

У 1862 р. О. Лазаревський висунув пропозицію створити в Чернігові історичне товариство, що, правда, офіційного дозволу на це не отримав. Втім, ця ідея набула розвитку на початку 1890-х рр., коли він виступив з ініціативою заснування в Чернігові архівної комісії⁵. Дійсно, створена восени 1896 р. Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) не тільки виконувала функції архівної установи, але була фактично «місцевим історико-краєзнавчим товариством»⁶, яке займалося історією, археологією, етнографією, музейною справою, видавничою діяльністю. Наступного 1897 р. О. Лазаревського було обрано почесним членом ЧАК⁷.

О. Лазаревський підтримував тісні контакти з ЧАК, наполягав на активізації евристичної та едиційної діяльності, висловлював занепокоєння її фінансовим становищем, брав участь в обговоренні кадрових питань. Варто зазначити, що ще в 1861–1863 рр. вчений заприятелював з відомим істориком, генеалогом, громадським діячем Г. Милорадовичем, який став першим головою комісії. О. Лазаревський опрацював матеріали його фамільного архіву, що побачили світ спочатку в «Киевской старине», а потім окремою збіркою у 1898 р.⁸ Їхнє листування в другій половині 1890-х рр. насичене пропозиціями О. Лазаревського щодо покращення роботи ЧАК і свідчить про небайдужість вченого до її подальшої долі. Так, 3 березня 1899 р. Г. Милорадович звернувся до нього з проханням допомогти підшукати гідну кандидатуру на посаду правителя справ комісії замість П. Тиханова, оскільки останній «не пригоден»⁹. О. Лазаревський також вбачав причину неефективної роботи комісії у невідалому призначенні правителя справ, філолога за фахом, далекого від історичної науки та архівної справи: «нужно, чтобы любовь ко всякого рода шпаргалам была врожденна человеку»¹⁰. Цікаво, що О. Лазаревський висловлював жаль, що «Чернигов не в таком положении относительно Киева, как Нежин, я бы попробовал взять какого-нибудь расположенного к делу студента и руководить им»¹¹. Зрештою 12 листопада 1899 р. дослідник запропонував запросити одного з трьох київських педагогів, які фахово займалися історією, – О. Левицького, Є. Кивлицького чи М. Василенка. Останній отримав особливо схвальну характеристику як «юноша знающий и ретивый»¹². Хоча цей кадровий проєкт не було реалізовано, у 1902 р. правителем справ ЧАК став чернігівський історик П. Добровольський, який значною мірою прислужився активізації її роботи¹³.

Намагаючись активізувати едиційну діяльність ЧАК, О. Лазаревський запропонував Г. Милорадовичу видати Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. Варто зазначити, що уперше він порушив цю проблему ще до заснування комісії 6 лютого 1893 р.¹⁴ 20 жовтня 1898 р. вчений повернувся до цього проєкту: «В Чернигове печатают, а я бы здесь корректуру выправил»¹⁵. На-

решті, 12 квітня 1899 р. дослідник запропонував надрукувати пам'ятку в Києві як видання ЧАК за умови належного фінансування¹⁶. На жаль, за життя О. Лазаревського цей проект так і не було реалізовано.

Слід зазначити, що описи трьох намісництв Лівобережної України – Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського – було впорядковано спеціальною комісією на чолі з малоросійським губернатором А. Милорадовичем впродовж 1779–1781 рр. у процесі підготовки до проведення адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті ліквідацію полкового устрою Гетьманщини. До роботи в комісії було залучено кваліфікованих службовців, які мали на місцях персонально перевірити отримані в полкових та сотенних канцеляріях статистичні дані¹⁷. Підготовлені «комісіонерами» описи мають значний інформаційний потенціал і містять відомості про місцезнаходження населених пунктів, природно-кліматичні умови, чисельність та соціальну структуру людності, стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів Лівобережної України.

О. Лазаревському належить пріоритет у дослідженні описів намісництв. Вчений виявив рукописи описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв в архіві Малоросійської колегії, де активно працював з червня 1865 р. до 1868 р., серед справ Чернігівського губернського правління¹⁸. Місцезнаходження Опису Київського намісництва 1779–1781 рр. невідомо¹⁹.

Дослідник здійснив археографічне опрацювання й частково оприлюднив текст Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. у «Записках Черниговского губернского статистического комитета» та на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей»²⁰. Втім, було видруковано лише описи Чернігівського та деяких населених пунктів Городянського повітів (до складу Чернігівського намісництва усього входило одинадцять повітів). Причому публікація в «Черниговских губернских ведомостях» більш повна, оскільки включає описи п'яти населених пунктів, відсутні в другому виданні²¹. Використана О. Лазаревським методика передачі тексту загалом відповідає сучасному популярному методу передачі текстів кириличних документів XVI–XVIII ст., що передбачає збереження їх фонетичних та лексичних особливостей²².

О. Лазаревський також започаткував джерелознавче дослідження описів Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. Він високо оцінив інформаційний потенціал і достовірність вміщених у них відомостей про соціальний склад населення та економічний розвиток Північного Лівобережжя, відзначив роботу членів комісії А. Милорадовича, що потребувала «ближайшого знакомства с местностью каждого села и поселка; не говоря уже о цифрах, достоверность которых трудно заподозрить по их систематичности»²³. Як зазначалося вище, історик намагався оприлюднити також Опис Новгород-Сіверського намісництва²⁴. В розпорядженні дослідника був чорновий текст Опису Новгород-Сіверського намісництва з правкою редактора. Після співставлення обох варіантів О. Лазаревський констатував, що перший становить більший науковий інтерес²⁵.

Історик прагнув здійснити атрибуцію пам'яток, відтак збирав інформацію щодо історії їх створення. Відомо, що в його розпорядженні був ордер генерал-губернатора П. Рум'янцева малоросійському губернатору А. Милорадовичу про упорядкування описів Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв від 3 липня 1779 р. Цей документ виявив в Яготинському архіві й передав О. Лазаревському В. Горленко²⁶. Повний текст ордера, в якому вказано маршрут та докладно схарактеризовано завдання, що стояли перед комісією, вчений опублікував у передмові до першого тому своєї праці «Описание Старой Малороссии»²⁷.

В архіві Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання О. Лазаревський вия-

вив формулярний список канцеляриста Малоросійської колегії Д. Пашенка за 1809 р., в якому, зокрема, було зазначено: «а с того числа [12 серпня 1779 р. – Авт.] был употреблен в особо порученную от генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского генерал-поручику, тогда бывшему малороссийскому губернатору, Милорадовичу, о описании Малороссии и разделении ее на три губернии в комиссию, в которой находился с 1779 по 1781 год»²⁸. Крім того, на сторінках рукопису Опису Чернігівського намісництва було зазначено: «Войсковою товарищ Дмитрий Пашенко»²⁹. На підставі цих фактів О. Лазаревський висловив думку, що саме Д. Пашенко був упорядником цієї пам'ятки.

Здійснивши порівняльний аналіз Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. та «Черниговского наместничества топографического описания» 1786 р. О. Шафонського, О. Лазаревський зазначив, що останній «в основание своего труда взял работу Пашенка»³⁰. Вчений звернув увагу на суттєву, на його думку, відмінність джерельної бази цих описів – О. Шафонський залучив більшу кількість архівних джерел, в той час як Опис 1779–1781 рр. містить відомості, «собрание которых не может быть достигнуто кабинетным трудом, а необходимо требует местного изучения»³¹.

Порівнявши структуру описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, дослідник зробив припущення, що головним редактором останнього також міг бути Д. Пашенко³². Втім, твердження О. Лазаревського про авторство Д. Пашенка переконливо заперечив П. Федоренко, котрий, згідно з постановою Археографічної комісії ВУАН від 27 квітня 1928 р., здійснював підготовку пам'яток до друку³³. На підставі виявлених ним джерел щодо історії створення описів 1779–1781 рр. – інструкції та ордерів А. Милорадовича членам комісії, їх формулярних списків, маршрутів пересування – дослідник дійшов висновку, що Д. Пашенко не був одноосібним автором описів намісництв. Порівнявши характер викладу матеріалу в описах Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, П. Федоренко спростував гіпотезу О. Лазаревського про те, що Д. Пашенко був редактором останнього³⁴. Зіставивши тексти обох пам'яток, історик віддав перевагу опису Новгород-Сіверського намісництва як невідредагованому і тому найбільш повному³⁵.

О. Лазаревський широко використовував дані описів Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв у конкретно-історичних дослідженнях, зокрема при створенні праці «Описание Старой Малороссии»³⁶. Це привернуло до описів 1779–1781 рр. увагу фахівців і сприяло подальшому залученню їх матеріалів до наукових студій. Зокрема Д. Багалій у рецензії на перший том «Описания Старой Малороссии», присвячений Стародубському полку, підкреслював важливе значення наведених в Опису Новгород-Сіверського намісництва статистичних даних про господарське життя Лівобережної України в останній чверті XVIII ст.³⁷

Після смерті О. Лазаревського в 1902 р. згідно із його заповітом рукописи Описів Новгород-Сіверського (у 2 томах) та Чернігівського намісництв було передано до Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського у Чернігові³⁸. У 20 – 30-х рр. XX ст. вони зберігалися в Чернігівському державному музеї. Саме з ними працював П. Федоренко, коли готував пам'ятки до друку³⁹. У 1931 р. Опис Новгород-Сіверського намісництва побачив світ окремим виданням, причому за основу було взято невідредагований текст. Опис Чернігівського намісництва опубліковано не було через згортання історичних студій в Україні на початку 1930-х рр., проте збереглася його машинописна копія, підготовлена П. Федоренком⁴⁰. Подальша доля рукописів, з якими працювали О. Лазаревський та П. Федоренко, на жаль, невідома.

Історик виявив ще один різновид описів намісництв, укладених комісією А. Милорадовича у 1781 р., – статистичне зведення про чисельність представників різних соціальних верств у населених

пунктах Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв у вигляді таблиці. Нині цей рукопис зберігається у складі зібрання О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁴¹.

Насамкінець зазначимо, що описово-статистичні джерела повсякчас перебували в полі зору О. Лазаревського. Зокрема, саме він виявив у Чернігові частину матеріалів Генерального опису Малоросії 1765–1769 рр., вжив заходів щодо його збереження та підготував у 1866–1867 рр. два випуски «Обозрения Румянцевской описи» по Чернігівському, Київському та Ніжинському полках⁴². Майже водночас на сторінках «Записок Черниговского губернского статистического комитета» дослідник оприлюднив «Описание рек Черниговского наместничества» 1785 р.⁴³ Заслуговує на увагу здійснені ним публікації матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (1892) та «Переписных книг» 1666 р. (1899)⁴⁴.

Отже, виявлені О. Лазаревським описи намісництв Лівобережної України 1779–1781 рр. є цінними джерелами з соціально-економічної історії Гетьманщини напередодні її остаточної інкорпорації до складу Російської імперії. Пам'ятки містять унікальні відомості щодо адміністративно-територіального устрою, історичної географії, топографії, топоніміки тощо. Здійснена О. Лазаревським спроба атрибуції та видання описів, використання їх даних в історичних працях сприяли подальшій науковій розробці комплексу описово-статистичних джерел останньої чверті XVIII ст.⁴⁵

1. *Ткаченко М.* З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 490 – 491.
2. Докладніше див.: *Ткаченко М.* Праці О.М. Лазаревського та праць про нього // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2.
3. *Федоренко П.К.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXVII; *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 19.
4. *Федоренко П.К.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Т. 1. Праці історично-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 24.
5. *Федоренко П.К.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини... – Т. 2. – С. XXXIX.
6. *Коваленко О.Б.* Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 121.
7. *Курас Г.М.* О. Лазаревський та Чернігівська архівна комісія // О. Лазаревський (1834 – 1902). Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 57.
8. *Оглоблин О.* Милорадович Григорій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 1996. – Т. 4. – С. 1534; *Герасименко Н.О.* Назв. праця. – С. 23.
9. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 364.
10. Там само. – С. 364.
11. Там само.
12. Там само. – С. 365.
13. *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 11.
14. Листи Олександра Лазаревського... – С. 339.
15. Там само. – С. 363.
16. Там само. – С. 364.
17. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 17, 22; Докладніше див.: *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С. III – XXI.
18. *Лазаревский А.* [Передмова] // [Пашенко Д.Р.] Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. I.

19. *Бутич І. Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 163–178.
20. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1867. – № 44. – С. 215–216; № 45. – С. 217–218; № 46. – С. 224–226; № 47. – С. 230–232; № 48. – С. 235–237; 1868. – № 1. – С. 1–2; № 4. – С. 21–22; № 6. – С. 29–30; № 7. – С. 31–32; № 9. – С. 37; [Пашенко Д.Р.]. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.
21. *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4-5. – С. 37; *Йі ж.* О. Лазаревський і описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. // О. Лазаревський (1834–1902). Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 52–56.
22. *Воронов В. І.* Місце О.М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Збірник праць на пошану професора М.П. Ковальського. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 214.
23. *Лазаревский А. М.* (Предисловие) // (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. III.
24. Листи Олександра Лазаревського... – Т. 2. – С. 339.
25. *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. Полк Стародубский. – С. XII.
26. Там само. – С. XI.
27. Там само. – С. XI; Див. також: ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 9.
28. *Лазаревский А. М.* (Предисловие) // (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.)... – С. II.
29. Там само. – С. I.
30. Там само. – С. III.
31. Там само. – С. IV.
32. *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления... – Т. I. Полк Стародубский. – С. XI.
33. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Спр. 10765. – Арк. 1 зв. – 2; Спр. 10768. – Арк. 1; Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 85.
34. *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.)... – С. XVI–XVII.
35. Там само. – С. XVII.
36. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления... – Т. I. Полк Стародубский. – С. X–XIII.
37. *Багалей Д. И.* Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание старой Малороссии». Том первый. Стародубский полк // Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1891. – С. 24.
38. *Шраг И.* Александр Матвеевич Лазаревский (Некролог) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 11. – С. 157.
39. *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.)... – С. XIX.
40. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – 551 арк.; *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення... – С. 37.
41. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 60130-31. – 147 арк.
42. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. Курс лекцій. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 157; *Його ж.* Місце О.М. Лазаревського в українському історіографічному процесі... – С. 214; *Герасименко Н.О.* Назв. праця. – С. 18–19; *Ринсевич В.* Джерелознавчі аспекти наукової діяльності О. М. Лазаревського на Лівобережній Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 47.
43. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1–2. – С. 1–34.
44. *Герасименко Н.О.* Назв. праця. – С. 20–21; *Ринсевич В.* Назв. праця. – С. 52, 55.
45. *Добровольский П.* Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосниц с их поветами // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 137–222; *Русов А.* Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды ЧАК. – Чернигов, б. д. – Вып. 2. – С. 49–63; *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – XXI, 593 с.; та ін.